

ուելին մեր երկրին հիմնական օրինաց դէմ սպառնալիք ընելու, եւ իրենց նկեղեցին Տերութեան վեր դնելու... : Հոռովմեական նկեղեցին ոչ միայն դաւանանք մը՝ այլ եւ քաղաքական կուսակցութիւն մը դարձեր է, որ Տերութեան վրայ յարձակում կրէ, եւ միտքը դրած է քե մարդկային ընկերութեան երջանկութիւն այն աստե պիտի ըլլայ՝ երբ որ Հոռովմայ հոգեւորական կառավարութեան քացարձակ իշխանութեանը տակ մտնայ :

« Յաղորած ատենը ազատութիւն կը պահանջէ ամենուի՝ իբրեւ իրաւունք. քայց ազատութիւնը ձեռք ձգելուն պէս՝ իրեն կուզէ պահել զայն՝ իբրեւ արտօնութիւն... Կրնայ մէկը ըսել քե այն նպիսկագոսները իրենց դրութիւնը մինչեւ ծայրը տանելու չեն համարձակիր : Բայց երկու տեսակ համարձակութիւն կայ. մէկը անկեղծ ու յայտնի, մէկը կեղծ ու ծածուկ : Նքէ բացէն եւ ուղղակի յարձընէին Սահմանադրութեան վրայ, ժողովուրդը կրկնադէպ՝ դէմ կեցւեր իրենց. իսկ պտոյտ ճամբով մը եղած յարձակումը, այն ալ

կրօնի պատրուակաւ, այնչափ կասկածանաց տեղի չի տար, եւ միշտ կրնայ ուրացուիլ : Եւ անա այսպիսի կըճանչնանք սեպտեմբերի Տիւն ու 18ին եղած հովուական նամակները... :

« Մէկ բան մըն ալ ըսենք ու վերջացնենք խօսքերնիս. ճիլ երկտասարդ ունկնդիրք իմ, հայրենեաց յոյս դուք էք. ձեզի պիտի մնայ օր մը այն մեծամեծ սկզբունքներուն աւանդն որ հարքն մեր ժառանգութեան մը պէս բողբը են մեզի. լաւ նայեցէք. դուք հիմա երկու քշնամի ունիք վախնալու, մէկը ուրիշներուն հրապուրանքը, միւսն ալ ձեր չափազանց տաքութիւնը :

« Առաջ տարեք ուսմունքնիդ այնու հետեւարտութեամբ որ մտաւոր աշխատութեանց համար հարկաւոր են. նայեցէք որ այսուհետեւ ալ ձեր անարատ վարմունքովը բարի օրինակ ըլլաք ուրիշներուն : Համալսարանին դրօշակը՝ ազատութեան, գիտութեան ու բարեկարգութեան դրօշակն է, եւ այս իր երեք գոյներովը պիտի ծածանի յաւիտեան : »

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ՏՆՂԵԿՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՎՐԱՅ.

Պարսկաստանի մերագնեայց այժմու վիճակին վրայ գեղեցիկ տեղեկութիւն մը կը գտնենք ռուս ճանապարհորդի մը գրութիւններուն մէջ, որ է Պ. Պերժէ՝ ազգաւ՝ զաղղիացին. ասիկայ Յաւելուած մը յօրինելու ու տպելու է ռուսերէն ի Տիփլիսի՝ Պ. Տիւրքիէին « Հայկազունք ինքնատանտրորդի դարուս » վերնագրով գրութիւնն ռուս բարգմանութեանը հետ. եւ այս է ըսածը .

« Այժմու Հայոց վրայ գրութեան գերագանց յօդուածին հեղեակը (Պ. Տիւրքիէ)՝ վերջի տողերուն մէջ կը խոստովանի որ Պարսկաստանի մէջ Զուլայ քաղաքին կամ Ասպահանայ Զուլայ արուարձանին բնակիչ Հայոց վրայ բաւական ամբողջ տեղեկութիւն չունի եղեր : Յիշուի ալ դժուար բան է որ ամէն մարդ, մանաւանդ ով որ Պարսկաստան չէ գնացեր, մանրամասն տեղեկութիւն ունենայ այն գաղաքականաց վրայ որ Հայոց ազգին կեդրոնական գլխաւոր տեղերէն

հետու՝ մահմետական օտար երկիրներ ընկածի պէս են : Զուլայի մէջ մէկ օրագիր մըն ալ չկայ, — ինչպէս որ առատապէս կը գտնուին Հայոց ուրիշ կեդրոնական տեղերը, — որ կարող ըլլայ հետաքրքիր անձանց տեղեկութիւն տալ ջուղայեցի Հայոց վիճակին վրայ : Թող որ ջուղայեցի Հայերը, որ ատենով շատ ծաղկած էին բարեկեցութեամբ ու հրօստութեամբ, հիմա կարողութիւն ալ չունին իրենց նահանգէն դուրս ճամբորդութիւններ ընելու եւ անով իրենց գիրքն ճանչցնելու ուրիշ համագրի եղբարց : Այս ալ կայ որ քիչ անգամ ճամբորդութիւն կըլլայ դէպ ի Զուլայ, եւ այն գրեթէ դիպումով. որով Հայոց ազգին ջուղայեցի ճիւղը մասնաւոր ժողովուրդ մը դարձած ու գրեթէ մոռցուած է, եւ Պ. Տիւրքիէի պէս գիտուններուն անգամ անձանօք է՝ որ Հայոց ազգին վրայ հետազօտութիւններ ընելու տուել են իրենք գիրքն : Միանգամայն ցաւալի բան

մըն 1.՝ Պ. Տիւրքիէի յօդուածին պէս ամբողջ գրութեան մէջ պակասորդ մը գտնելը... Այսու խորհրդածութեամբ յորդորուեցաւ ձեռք առնելու այն յիշատակարաններս որ 1855ին ու 1856ին Պարսկաստանի մէջ բրած ճանապարհորդութեան առնէն զիր անցուցիչն էի : Միտքս ընձ դրած որ Զուլայի վրայ հաւաքած տեղեկութիւններս շատ հարուստ եւ նուաքըքըւական բաներ ըլլան, բայց կարծեմ քե. աստեցմով Պ. Տիւրքիէի գրութեան պակասները կըլցուիին, եւ միայն երաշխատօր եմ ասոնց մի միայն կատարելութեանը՝ որ է ճշդութիւն :

« Զուլայեցոց այժմու վիճակը ստորագրելէն առաջ՝ անոնց պատմական անցքերուն վրայ հարեւանցի յիշատակութիւն մը բնենք :

« Շահարսա (կամ Շահ Ապպաս Պարսից բազաորը) չէ դարուն սկիզբները՝ Տաճկներուն ստեպ ստեպ Պարսից սահմանները յարձրելէն ձանձրացած՝ որոշեց որ Հայաստանի մէկ մասը՝ որ բշնամեաց նպաստատուր ու շահաւետ ապաստանարան մի էր՝ քանդէ աւերէ. ուստի 1604ին յունիս ամսոյն մէջ հրաման հանեց Մեծին Հայոց բնակիչներուն, պատիժ սպառնալով մտիկ չընողներուն, որ հրովարտակին կարգացուցէն ետքը երկու օրուան մէջ ամեն մարդ իր հայրենիքէն ելլէ ու իրենց համար որոշուած Գալթիքի գաւառը երբայ բնակի : Պարսից այս կերպով իրենք զիրենք Տաճկաց դէմ պաշտպանելու հնարքին տակն ընկաւ եւս Հին Զուլայ քաղաքը՝ որ երասխին քով՝ երկար առնէն Տաճկաց ձեռքն էր, ու հիմա Ռուսաց տէրութեան սահմանին մէջ կիսնայ :

« Շահարսա լաւ գիտնալով քե. որ բաները իր վառքը կաւեցընեն եւ քե. որչափ օգուտ կրնայ ըլլալ Հայոց ճարտարութենէն, միկ կողմանէ ալ կասկածելով որ ըլլայ քե. Զուլայեցիք Վրաստան կամ Տաճկաստան անցնին, Պարսկաստանի մէջ տեղը փոխադրեց զանոնք, այսինքն Ասպահանի արուարձանը՝ Զինտերուտ գետին վրայ, եւ այն ետր բնակութեան անուէն ալ հնոյն պէս Զուլայ դրաւ...

« Շահին ետր հպատակները շուտ մը իրենց համար տներ շինեցին, պարտեզներ տնկեցին, եւ ամենեւին դժուարութենէ մը ետ զնկեցան՝ միայն քե. առջի բերան կարօտութիւն աղքատութիւն չբաշնէ այն իրենց ետր բնակութեանը մէջ : Քիչ առնին մէջ այնչափ ծաղկեցաւ Նոր Զուլան որ բնակիչները 5000 հոգիէն՝ եղան 12,000. իսկ

70 տարի ետքը՝ Շարտէնի խօսքին նայելով՝ Զուլայեցիք 5000 տնուոր եղան, եւ մեջերին միլիոններու տէր մարդիկ շատ կան եղեր..... :

Շահարսայ մահուամբ Զուլայեցոց վիճակն ալ փոխուեցաւ : Պարսիկներուն ետխանձը, անշուշտ նաեւ կրօնական առեւտրիւնը ընդդէմ քրիստոնէից՝ ամեն տեսակ նեղութիւն ու զրկանք բերին Հայոց զուխը. անոնց քաջութեան հոգին մոռուցին եւ անոնց ճարտար ունեւորութիւնը վերջին աստիճանի ջգատութեան դարձուցին : Պարսից զօլաքաղութիւնէն ստիպուեցան Հայերը օտար երկիրներ փախելու : Մասնաւորապէս իրենց քրտնաւորական առնեները Շահ Հիւսէյնի օրերն եղան, որ կամաց կամաց Շահարսայի տուած արտուոյրիւնները առաւ Զուլայեցոց ձեռքն, մանաւանդ արեան դատաստան կտրելու իրաւունքը... Անոնց Պարսից տէրութեան ունեցած հաւատարմութիւնը յայտնի երեւցաւ Աղուանից Մահմուտ խանին Ասպահանայ վրայ յարձրեցած ժամանակը, որ Հայերը գնէք միայն ուղեցին Շահ Հիւսէյնէն, մեք բշնամիներդ կըլլանենք ըսին...բայց քաղաքը արձամարնաօք մերժեց՝ անոնց խնդիրքը : Յայտնի է քե. ինչպէս Աղուանից արշաւառքին դէմ զկարենալով կենալ՝ տկարամիտ Շահ Հիւսէյնը հարկադրեցաւ ամօրով հրաժարելու արօռէն ու Մահմուտ խանին բողոյ, Աղուանք ալ Զուլան աւերակ առապատ դարձուցին : Այն հարուածէն ետեւ Զուլան օրէ օր ընկաւ ու մշմալ գլուխ զվերուց. բայց անոր յաջողութեան վերջին հարուածը տուողը Նատըր շահն եղաւ (Գահմազ-գուլի խանը), այնպէս որ 1747ին շատ մը Զուլայեցիք Հայն ետրէն երասխ գետէն աղտիս անցան, ուրիշներն ալ Հնդկաստան գնացին :

« Հիմա Զուլայի մէջ 200 տնէն աւելի Հայ ըկայ. մնացած մեծ մասը մահմետականք են որ առաջները այն քրիստոնէից քով մօտենալէն անգամ կըլխորշին : Զուլայի կառավարութիւնը յանձնուած է առաջուան պէս Գալթիտէրի մը որ տէրութեան կողմանէ դրուած է. բայց զվատուր իշխանութիւնն ու բարոյական ազդեցութիւնը նպիսկապունի ձեռքն է : Զուլայի այժմու առաջնորդն է Թաղեհա Ռէկնազարեան ձերուէին որ մեծ պատիւ ունի, եւ երկար ժամանակ Ռուսաստան բնակած է, մանաւանդ Խրիմու մէջ :

« Հին առնէնի միլիոններու տէր Հայերէն հիմա Զուլայի մէջ մէկ հարուստ մըն ալ ըկայ որ 200 հոգիէն աւելի դրամագլուխ ունենայ ձեռքը. եւ

Ջուղայեցիք ըստ մեծի մասին այնչափ աղքատ են որ առատորէ չեն գիտեր քէ մինչեւ իրիկուն ինչպէս պիտի ապրին : Երէ մէկը գետին՝ պարտեզ կամ ուրիշ ստացուածք ալ ունի, ահով ալ չհարցնտնար, որովհետեւ այն բերքերը (գլխաւորապէս պտուղ, հիսունած գուրպայ ու ձեռնոց) վերջին աստիճանի դժուարութեամբ կը ծախուին Պարսից նախապաշարմանը պատճառաւ որ պիղծ կը մամարին զանոց : Առեւտրական գործողութիւնները՝ որով հին ատենի Ջուղայեցիք կը հարըստնային՝ հիմա յիշատակուելու ալ արժանի չեն, որովհետեւ անոց զրամագլուխները ոչինչ են. գլխաւորապէս ալ անոր համար որ ոչ միայն անոց ստացուածքներուն՝ հապա եւ ոչ կեանքներուն բաւական ապահովութիւն կայ տեւութեան կողմանէ : Խիստ քիչ ժամանակ է, եւ աւելի այս տարի 1854ին է, որ Նասրէտօտին շահը այս ետքի պարագայով վրայ ուղարկուիլուն դարձուց, ընդունեցաւ Հայոց Թաղեան առաջնորդին աղաքաբք, եւ հրամայեց որ անոց իրաւունքները այս կերպով պաշտպանուին. Ա, Տուրքի եւ Ռահտարի (այսինքն ճամբաներու հարկի) համար տարբերութիւն չըլլայ Հայոց եւ մահմետականաց մէջ. ապա քէ ոչ, յանցաւորը խստորեւամբ պատժուի : Բ, Կասկ ըստած գաւառին մէջի գետիներէն ու ստացուածքներէն ելած եկամուտները սեպհական ըլլաով Ջուղայի վանքին, ոչ ոք համարձակի դալիլ անոց : Գ, Տերութեան տրուած հարկերուն կողմանէ՝ համարուեստ մահմետականաց ու Հայոց մէջ տարբերութիւն չըլլայ. եւ երէ երկու կողմին մէջ վեճ բացուի, երկուքն ալ Ասպահանի ձուճա իմամին երբան որ ըստ օրինաց դատաստանէին կտրէ : Դ, Ասպահանի Հայոց վճարելու տուրքէն արքունական հրամանով վար զարեւելու 250 բումանը (ոսկին) այսուհետեւ ալ անպակաս արուի վիճակաւոր եպիսկոպոսին ու Ջուղայի վանքի ուրիշ վարպպետներուն : ... Հիմա Հայոց գլխաւոր պաշտպաններն են Ասպահանի քաղաքապետ Ձերաղ Ալի խանն ու Նոյն քաղաքին մուսթէֆա (ոստիկան) Սեյիտ Մահմա Հիսէյինը որ ուրիշ իշխանաւորաց ալ բարի օրինակ են արդարասիրութեան...

« Ջուղան այժմու տեսքին կողմանէ շատ հեռու մնացած է Եաբտէնի նկարագրութենէն, եւ բոլորովին համեմատ է այժմու բնակչաց խեղճութեանը : Առաջ որ տասնըօրս եկեղեցի կայ եղեր հոս՝ հիմա հինկէն աւելի չէ մնացած, անոց ալ կարծես քէ անապատ դարձեր են : Աստուածային

պաշտամունքը քիչ անգամ ցորեկով կը կատարուի, այլ մեծաւ մասամբ գիշերը, որպէս զի Պարսից գրկանքներէն ազատ մնան, որ համարձակ եկեղեցիները կը մտնեն՝ իբր քէ մշակ գրասարան ըլլային անոց : Ատեն եղած է որ պաշտօնի տէր մահմետական մը գնացեր առանց արգելքի եպիսկոպոսական արողը նստի քէ Նոյն իսկ պատարագի ժամանակ, եւ իր տգիտական ու յանդուգն հետաքրքրութիւնը սանձելը ամենեւին հարկ չհամարելով՝ եկեղեցական սուրբ սպասներուն ալ ձեռք դպցուցեր է : Բայ ի ժողովրդագետական եկեղեցիներէն ու արանց վանքէն՝ կանանց վանք մըն ալ կայ Սուրբ Կատարինէ անունով, յորում հիշ կուտան կայ ծերացած, եւ մեջերէն մէկը ասով աւելի նշանաւոր է որ 80 տարիի վեր կուսաստանին մէջ է : Միայն եպիսկոպոսական գլխաւոր եկեղեցին ուրիշ գանգակ է. միւս եկեղեցիներուն կողակ է : Ջուղայի բնակարաններն ու շէնքերը ամենն ալ Պարսկաստանին այժմու սովորական տեսքը ունին, այսինքն անմարդարեակ ու աւերակ են, բայց այնպիսի աւերակներ որ իրենց հին հարստութեանը կը վկայեն :

« Մէկ դպրոց մը միայն կայ՝ 80 աշակերտով. մէջը կը սովորին հայերէն, պարսկերէն, քիչ մըն ալ արաբերէն, գիր, երգ եւ բուրանութիւն : Թաղեան եպիսկոպոսը կը վստփաքի ռուսներն ալ սովորեցնել տայ, բայց բաւական միջոց չունի այս բանին համար : Դպրոցը տեսուէ մը եւ քանի մը ուսուցիչ ունի որ ձրի կը կատարեն իրենց պաշտօնը. միայն պարսկերէնի ուսուցիչը ամիսը երկու ոսկի կ'առնու : Շատ բանի դաս ինքը առաջնորդը կուտայ, եւ ընդհանրապէս իր անխոնջ փութոյն եւ առատաձեռնութեանցը պտուղ է դպրոցը, — ինչպէս նաեւ այժմու Ջուղային ամեն բարեկարգութիւնները : Նոյն իսկ տուրքն որ տարուն տարի կուտան Ջուղայեցիք Պարսից տէրութեան՝ հազար ոսկի, չին կրնար Հայտը հոգալ՝ երէ առաջնորդը օգնութիւն չըներ. քեպետ եւ իր ունեցածն ալ խիստ քիչ բան է, այնպէս որ երբեմն տարեկան հարկին պակասը լցընելու համար՝ ճշմարտապէս որդեսէր առաջնորդը ստիպուի քէ իր քովն եղած քանի մը բանկագին բաները ծախելու : Բայց Նոյն առաջնորդը իր խնամակալ հոգատարութեանը փոխարէն վիշտ եւ դառնութիւն կը ընդունի՝ իր հօտին բարեպաշտութեան պաղիլը տեսնելով : Տխրական առիթներ կըլլան որ այս կամ այն բանին տգործ Ջուղայե-

ցիք տարանալիք կրենն իրենց առաջնորդին՝ մամուռական ըլլալու... Ընդհանրապես աւելի պատշաճ է օգտակար կերևնայ որ նպիտակադասական արտուր Կալկարա փոխադրուի այն խնդրեցած ու աստուածաշարունակ կողմանէ քուլցած Զուղայէն. նպիտակադասական խլանուրեան զօրութիւնը անշուշտ աւելի դիւրաւ կրնայ Կալկարայէն տարածուիլ այն թագմարիւ Հայ ժողովրդոց վրայ որ Հնդկաստանի այլ եւ այլ քաղաքներուն մէջ կըրնակին :

« Առաջնորդին առնեալալիքը շատ պատուական անձ մի է. իսկ պարսկերէն գրութեանց համար մոլլա մը կայ քովը. — Երկուքն ալ ամասկան քոշակ ունին :

« Մինչեւ մօտ ժամանակներս Զուղայեցոց եկամուտները յայտնապես կաւկասային իրենց Հնդկաստան քնակող հայրենակիցներուն առատաձնութեամբը : Բայց մեզը որ եկամուտներուն այս աղբիւրը դադրեցաւ՝ երբ անհիմն լուր մը հրատարակուեցաւ. Կալկարայի հայերէն օրագրին մէջ որ իբր քէ անձանք մարդուն մէկը 5000 ոսկի տուեր է Զուղայեցոց ... : »

« ԱՏ. ՊԵՐՃԻ : »

« Ի Տփլիս, 15 նոյեմբերի 1854 : »

Պարոն Պերճիին տուած տեղեկութիւնները քե-

պետ եւ ստոյգ կերեւեալն առնեալն կերպով, բայց ափսոս որ մեր փափաքանացը համաձայն մտերաման չեն : Կրօնական սկզբանց մերոց մէջ պաղկուն կողմանէ ըսածին ինչ աստիճանի միջոց ըլլալը չենք գիտեր. բայց Հնդկաստանի ճառաւ կղզիէն այս օրերս մեր ազգասէր Պ. Մանուկ Ռդանանեան բարեկամին գրած թղթէն կրտսններ ցաւագին սրտի որ նախ՝ մեր Զուղայեցի համազգիներն ալ ոչ սակաւ նեղութիւն եւ վնաս կըկրեն այն Հայերէն որ լատին կամ լատինաւոր քարոզաց խօսքերուն նտեսելով՝ գիրենց ուսումնորդական նորայրները կանադոն ու կարամարնէն, որով ու յատկութիւն կըզգոնեն զանոնք : Եւ երկրորդ՝ նոյն պարունին մեզի յուզարկած առաջնորդական նամակին օրինակին ալ կրտսններ որ Պ. Պերճին ինչ որ Թաղուս սրբազան նպիտակադասի արքուն նսկողութեանն ու իր ժողովրդեան վրայ ունեցած նայրագութեամբը համար կըլնէ՝ ճշմարիտ է : Մասնաւորապէս մեզ անձամբ ալ նոյն սրբազանին նաւ ձանդորելու պատիւն ունեցած ըլլալով՝ միեզեղ եւ իրիմու խառստ քաղաքին Հայոց առաջնորդութիւն կըրէ, 1841ին. ուրախութեամբ կրտսններ նաւ վերոգրեալ տեղեկութիւնէն որ արդէն այն ժամանակէն իւր վրայ ստացած համարմունքնիս ստուգուեր է միշտ :

ՄԱՍՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ.

Փարիզու Ասիական Ընկերութեան առնեալալիք Պ. Մօզի անունով հոգսկաւոր արեւելագետը այս տարի եւս յունիսի 25ին եղած տարեկան ժողովոյն մէջ ընդարձակ տեղեկութիւն մը տուեր է ընկերակիցներուն, ինչպէս որ սովորութիւն է : Այն տեղեկագրին մէջ մեր ազգին մատակարարեան վրայ ըսածը բեպետ եւ մանասկան եւ անկատար բան է, մանաւանդ քէ մեր ընթերցողաց կերպով մը արդէն ծանօթ ալ է. — Պ. Տիւրքիին առաջարկութեանը վրայ ըլլալուն, — սակայն անօգուտ չենք համարիր հազորդիլ զայն մերազնայց որպէս զի աւելի յորդորուին Պ. Տիւրքիին դիտաւորութեանը օր մը առաջ կատարուելուն օգնելու :

Պ. Մօզին ըսածը այս է .

« Հայոց մատակարարութեանը պատմիչներու կողմանէ ինչ աստիճանի հարուստ ըլլալը ամենուն յայտնի է. մեր բուրականին չորրորդ դարէն ի վեր անընդհատ շարք մը ունի պատմագրաց,

DE LA LITTÉRATURE ARMÉNIENNE.

M. J. Mohl, orientaliste distingué, secrétaire de la Société Asiatique de Paris, dans son Rapport sur les travaux du conseil de la Société pendant l'année 1855-1856, fait à la séance annuelle du 23 juin dernier, a parlé aussi de la littérature arménienne à l'occasion du projet de publication de la *Bibliothèque historique* par M. Dulaurier. Cette notice, quoique partielle et incomplète, nous semble mériter d'être reproduite : elle contribuera, nous l'espérons, à intéresser davantage nos compatriotes à la prompt exécution du projet du savant arméniste.

Voici cette notice :

« On sait combien la littérature arménienne est riche en historiens ; elle en possède une série non interrompue depuis le IVe siècle de notre ère, et la position particulière de leur pays leur donne une place à part dans